

Tien jaar Art Based Learning: een terugblik

Jeroen Lutters

In dit essay belicht Jeroen Lutters de ontwikkeling van Art Based Learning (ABL). Hij schetst de kenmerken van de aanpak en laat zien dat deze in steeds meer (beroeps)praktijken begint door te dringen.

Op 9 november 1989 valt de Berlijnse muur, nu dertig jaar geleden. De gebeurtenis markeert het begin van een nieuwe periode in de West-Europese cultuurgeschiedenis. Een nieuw tijdperk waarin de grote verhalen ten einde zijn, waarop Lyotard al preludeert in *La condition postmoderne* (1979/2003). Een postmodern tijdperk dat ook het einde van het dwingende rationalisme inluidt en een nieuwe rol geeft aan creatieve denkers. Een tijdperk van nieuwe vrijheid, waarbij de kunsten en de wetenschappen andere wegen inslaan. In dit laatste kwart van de twintigste eeuw richt Mieke Bal de Amsterdam School of Cultural Analysis (ASCA) op (Bal, 2002). Ik werk in die tijd aan de Vrije Hogeschool en schrijf als freelance journalist (*Utrechts Nieuwsblad*) een recensie over Bals boek *Verfen verderf: Lezen in Rembrandt* (1990), waardoor ik met haar in contact kom. Haar werk inspireert me bij het doen van een onderzoek naar Art Based Learning (ABL) als een educatieve toepassing van cultuuranalyse (Lutters, 2018b).

De samenwerking met Bal en andere onderzoekers aan de ASCA resulteert in mijn proefschrift *In de schaduw van het kunstwerk: Art Based Learning in praktijk* (Lutters, 2012). Om recht te doen aan het interdisciplinaire karakter van culturele analyse koos ik voor drie deelstudies. De eerste gaat over de films van de Amerikaanse regisseur Nicholas Ray (Lutters, 1999), de tweede over de schilderkunst van de Italiaanse barokschilder Michelangelo Caravaggio (Lutters, 2006) en de laatste over het werk van de Engelse schrijfster Virginia Woolf (Lutters, 2009). Deze afzonderlijk gepubliceerde studies laten stukje bij beetje zien hoe de ontmoeting met kunstobjecten het creatieve denken van de beschouwer stimuleren.

Mogelijke werelden

Kern van ABL, als een nieuwe interdisciplinaire benadering van kunst kijken, is om kunst te benaderen als een manier van denken in ‘mogelijke werelden’ en zo in een creatieve dialoog met kunstwerken als ‘sprekende objecten’ antwoorden te formuleren op existentiële vragen. Vragen die voor de kijker daadwerkelijk relevant zijn. Deze dialoog met kunst kent vier natuurlijke fasen:

1. Vragen stellen

Deze fase raakt aan de vraag van de kijker zelf en heb ik ontleend aan het werk van psychoanalyticus Christopher Bollas (1987). Hierbij stelt de kijker een voor hem of haar relevante vraag, voorafgaande aan de ontmoeting met het kunstwerk.

2. Spreekende objecten

De ‘close reading’ in deze fase van het ‘sprekende object’ is gebaseerd op het werk van Walter Benjamin (2017). Hierbij ‘luistert’ de kijker naar wat het kunstwerk te vertellen heeft.

3. Denken in mogelijke werelden

Hierbij gaat het om het toelaten van toevallige gebeurtenissen, waarbij ik ben geïnspireerd door de rizomatische denkwijze van Gilles Deleuze en Félix Guattari (Deleuze & Guattari, 2004). Hierbij gaat de kijker 'voorbij' aan het kunstwerk en verandert kunstreceptie in kunstproductie.

4. Het vertellen van verhalen

In deze vierde en laatste fase kiest de kunstrijker een creatieve vorm van kennisproductie en een eigen medium. Dit is geïnspireerd door het werk van Roland Barthes en Gayatri Spivak (Spivak, 2012). Hierbij wordt het creatief lezen van kunstwerken een vorm van creatief schrijven.

ABL in de kunsteducatieve praktijk

In 2012 krijg ik een aanstelling als lector aan de Hogeschool Windesheim in de didactiek en inhoud van de kunstvakken (zie ook Lutters, 2013). Een van mijn taken is om ABL als pedagogisch-didactisch concept voor het onderwijs uit te werken. ABL trekt de belangstelling van studenten van de Vrije Hogeschool, een liberal arts college in Driebergen, de Bildung Academie en de studenten van de Educatieve Faculteit van de Hogeschool van Utrecht. Het blijkt een uitstekend concept om hen te stimuleren in hun proces van creatief denken. Heel duidelijk wordt dat bij de propedeusestudenten. Ik bestudeer met hen literatuur, films en schilderijen, als eerste aanzet van een proces van creatief denken. De hoorcollegezaal zit altijd vol, de projecten zijn overtekend. Studenten zeggen keer op keer nog nooit met zoveel plezier te hebben gewerkt met kunst.

Enthousiast door de successen van ABL geeft Harry Frantzen, de bevoegde directeur van het domein bewegen en educatie van Hogeschool Windesheim, me in 2014 de opdracht om in de geest van een liberal arts college, waar creativiteit een centrale plek inneemt, een ontwerp te maken voor het Teacher College (Ter Beek, 2014) met ABL als een van de vakken. Een nieuwe vorm van leraren opleiden komt tot stand, met een uitgebreide freshman's fase en daarna een praktisch georiënteerde craftsman's fase. Conform het beginsel van de *artist educator* (Lutters, 2015b) ontwikkelen we het idee van de leraarkunstenaar (*teacher artist*), waarbij doceren niet alleen geldt als een kunde, maar ook als een kunst. In het curriculum besteden we vooral in de freshman's fase veel aandacht aan de ontwikkeling van creatief denken. ABL is tot op de dag van vandaag een van de kernvakken van de opleiding. De dialoog met kunstwerken helpt, mits ingebed in een overzichtelijke pedagogische-didactische methode, bij het verwerven van creatieve denkvaardigheden. ABL als een creatieve vorm van denken. Divergerend, omdat de kijker steeds wordt uitgedaagd out of the box te denken, en convergerend, omdat de kijker zich oefent om losse onderdelen samen te brengen in een creatief assemblageproces.

Ook het voortgezet onderwijs, vooral de cultuurprofiel scholen (Rass, 2015), heeft interesse in ABL, maar het grote succes komt pas na de invoering van het nieuwe CKV-programma voor havo/vwo in 2017-2018 (Dijkstra, 2019). Dit programma bouwt verder op het werk van Barend van Heusden (2010). In diezelfde periode beginnen we ook met een trainingsprogramma voor ABL (Wienk, 2016, 2017) in samenwerking met het Gelderse CultuurCollege. CKV-docent Famke Sinninghe Damsté, die sinds december 2018 het Art Based Learning Centrum van ArteEZ leidt, begint met het systematisch professionaliseren van vo-docenten in ABL, om zo de kwaliteit van de uitvoering te blijven garanderen. Dit resulteert in een grote toestroom van docenten die op zoek zijn naar een enthousiasmerende, werkzame en toetsbare methode in het kunstonderwijs. Werkbaar, omdat de methode de leerling de mogelijkheid biedt door kunstwerken te kiezen die aansluiten bij persoonlijke vragen, een eigen culturele canon op te bouwen. Toetsbaar, omdat de methode vraagt om concrete eindproducten (een eigen verhaal), die gebaseerd zijn op het gebruik van de verbeelding en theoretische reflectie. Inmiddels werken er al ruim honderd ABL-gecertificeerde docenten in het voortgezet onderwijs, op zeker vijftig scholen (voornamelijk cultuurprofiel scholen). In 2020 start ook de eerste training voor leerkrachten in het primair onderwijs.

ABL in de artistieke praktijk

In 2014 word ik lector kunst- en cultuureducatie bij ArteEZ hogeschool voor de kunsten. In mijn lectorale rede (Lutters, 2015a) beschrijf ik voor het eerst de rol van de beroepskunstenaar in opleiding. In het verlengde daarvan begin ik me de vraag te stellen hoe creatief denken, de grondslag van de ABL-werkwijze, er eigenlijk uitziet en wat de eigenschappen ervan zijn. Is kunst een creatieve wetenschap? Er komt een vruchtbare samenwerking met pedagoog Gert Biesta tot stand, die onder meer de NIVOZ-leerstoel in educatie aan de Universiteit van Humanistiek bekleedt (Biesta, 2017). Dit resulteert in een manier van denken en leren die ik voorzichtig ben gaan aanduiden als A-learning (de 'A' van artistiek leren) en die later de basis is gaan vormen voor research based art (RBA). Deze vorm van leren kenmerkt zich door vijf vormen van afwijkend denken (later uitgewerkt tot twaalf) en die van belang zijn voor iedereen die creatief en artistiek wil leren denken:

- abductief denken: het denken in vermoedens
- aleatorisch denken: het denken door toeval
- associatief denken: het denken vanuit verbindingen
- allegorisch denken: het denken in beelden
- affirmatief denken: het positieve denken

Bij het uitwerken van het creatieve denken (A-Leren) – dat in tegenstelling tot ABL zelf niet object-, maar subjectgericht is – heb ik vooral kunstenaarsbiografieën gebruikt als bron, omdat kunstenaars doorgaans de meest geoefende creatieve en artistieke denkers zijn. Uitgangspunt is niettemin een verruimd kunstbegrip in het verlengde van Joseph Beuys' beroemde uitspraak dat iedereen in potentie creatief is en dat dat door goed onderwijs tot wasdom kan komen (Lutters, 2017).

Een goed voorbeeld van creatief denken is het aleatorisch denken: het leren denken op basis van toevalligheden, zoals musicus John Cage dat noemde, waarbij hij toeval overigens ook weer niet ziet als echt toeval, maar als een betekenisvolle coïncidentie in een creatief universum. Om dit creatieve denken als context verder te ontrafelen heb ik studies gedaan naar het werk van grote kunstenaars als Mark Rothko (Lutters, 2015c), Gerhard Richter (Lutters, 2017) en Cy Twombly (Lutters, 2018a). Het zijn studies niet alleen *over* de kunsten, maar ook *vanuit* de kunsten. Ik ben daarvoor zelfs overgegaan tot creatief schrijven om in plaats van de traditionele onderzoeksverslagen een nieuwe, kunsteygen taal te ontwikkelen en te experimenteren met literaire genres als de autobiografie, de novelle en het essay.

De interesse in ABL bij de kunst(docent)opleidingen groeit. Die blijkt onder meer uit de International Master Artist Educator (Lutters, 2015b; Johnston, 2018) en de master kunsteducatie bij de academies in Groningen, Maastricht en Amsterdam (AHK en Rietveld Academie). Ik maak van dichtbij mee hoe een boek als *Ema (naakt op een trap)* (Lutters, 2017), inspiratie vormt voor masterstudenten die naarstig op zoek zijn naar het ontwikkelen van een eigen theorie en praktijk als artist educator. Het stellen van persoonlijke vragen, het luisteren naar 'teaching objects' en het denken in mogelijke werelden helpt hen bij het vormgeven van een eigen performatieve praktijk. Dat geldt ook voor de studenten van de bachelor docent beeldende kunst en vormgeving en de docent dans, theater en muziek. *Next Move* is een door het Erasmus-programma gesubsidieerd project waarbij studenten ABL benutten om een eigen visie op hun toekomst te formuleren (Lutters, 2018c). In 2018 wordt mijn lectoraat kunst- en cultuureducatie, na een positieve internationale peer review, de eerste permanente leerstoel Art education as Critical Tactics (AeCT) aan ArteZ University of the Arts, met speciale aandacht voor het creatieve denken, verwoord in een eigen manifest.

ABL in andere beroepspraktijken

Na de eerder genoemde rol van de kijker en de rol van de kunstenaar in het proces van ABL, richt ik me nu op de rol van de curator. De afgelopen jaren hebben diverse musea structureel of op projectbasis gewerkt met ABL, zoals

het Stedelijk Museum Amsterdam, het Kröller-Müller Museum, het Van Abbemuseum, het Museum Voorlinden en het Museum De Fundatie. Gestimuleerd door deze interesse van museumdirecteuren, conservatoren en educatoren begin ik me te verdiepen in de museologische aspecten van ABL, uitmondend in een recente aanstelling als visiting researcher bij ASCA in Curatorial Studies and Art Education.

Een belangrijk experiment begint in 2019 in Museum Jan Cunen in Oss. Onder leiding van Karin Schipper, hoofd educatie in dit museum, worden 24 vrijwilligers succesvol opgeleid in de ABL-benadering. Er komt een samenwerking met ASCA en ArteEZ tot stand, waarin de rol van het museum als 'public educator' centraal staat en we een plan uitwerken voor een serie van drie tentoonstellingen in de periode 2020-2023, waarvan de eerste is gewijd aan de kunstenaar Mieke Bal. In de tentoonstellingen vervlechten we kunst, educatie en exposeren zodanig dat ze geen aparte domeinen meer zijn, zoals in de traditionele expositie-opstelling. Daarmee zet Museum Jan Cunen zich op de kaart als een van de meest vooruitstrevende musea in Nederland op het gebied van kunsteducatie. Educatie als een geïntegreerde praktijk.

Ook binnen de medische sector ontstaat belangstelling voor ABL, vooral in het Amsterdam UMC (UvA). In 2018 is onder verantwoordelijkheid van hoogleraar oncologie Hanneke van Laarhoven een samenwerking gestart met de Universiteit van Amsterdam, de Universiteit Twente en ArteEZ University of the Arts waarbij ABL wordt gebruikt als een mogelijke nieuwe methode voor hulp in de palliatieve zorg voor mensen met kanker. Projectleider Silvia Russel ontwerpt een onderzoeksprogramma dat het AMC de komende jaren verder zal uitvoeren met kwalitatieve onderzoeksmethoden. Dit eerste verkennende onderzoek zal, als er inderdaad een positief effect op de geestsgesteldheid van patiënten in de palliatieve zorg is, vervolgens worden uitgebouwd tot een grootschaliger onderzoek met verschillende promovendi.

Ten slotte ontstaat er belangstelling bij opleidingsinstituten voor leidinggevend, zoals Kessels & Smit (The Learning Company) en de Politieacademie. Kunst kijken, zoals dat gebeurt in ABL, kan een belangrijke rol spelen bij het ontwikkelen van gevoel voor 'de ander'. De ontmoeting met het kunstwerk als het oefenen van een respectvolle omgang met 'het andere', blijkt een interessant nieuw perspectief voor gezagsdragers in de omgang met de medemens. Dit verband tussen het ontwikkelen van leidinggevende kwaliteiten en kunst is verder uitgewerkt in managementtrainingen, zoals onlangs bij *Collectie de Groen* in Arnhem, waar de training bestaat uit een museumbezoek met een informeel, maar diepgaand nagesprek. Leidinggevend komen vaak te staan voor complexe vraagstukken die vragen om nieuwe creatieve antwoorden die niet alleen raken aan hun vakopleiding (*professional education*), maar ook hun vorming (*liberal education*), waardoor ze gebaat zijn bij de ABL-benadering (Ouwekerk, 2018).

Conclusies

Het is inmiddels dertig jaar geleden dat de Berlijnse Muur is gevallen. De huidige wereld ziet er heel anders uit dan ik toen verwachtte. De laatste jaren kenmerken zich door snel opeenvolgende crises, zoals de financiële crisis, de klimaatcrisis, de demografische crisis en de politieke crisis. We leven in gevaarlijke tijden. De nieuwe vrijheid van 1989 heeft achteraf bezien niet de nieuwe creatieve orde gegeneerd waarop ik hoopte (Jansen, 2011). Dat betekent ook iets voor ABL. Meer en meer is ABL niet alleen een creatieve, maar ook een kritische strategie om vragen te stellen bij de bestaande werkelijkheid. Waar de politiek, de wetenschap en de economie faalden, kan misschien de kunst een nieuwe uitweg bieden (Baldacchino, 2012).

Dat brengt me bij een laatste korte evaluatie van drie ontwikkelingsfasen binnen ABL die gelijk opgaan met de hierboven beschreven praktijken (kunsteducatieve praktijk, artistieke praktijk en overige beroepspraktijken).

In alle gevallen vormt het principe van *mastering creativity*, in dialoog met kunst het je eigen maken van het creatieve denken, de onderliggende formule. Dat past binnen een maatschappelijke context waarin creativiteit geldt als een belangrijke eenentwintigste eeuwse vaardigheid en waarin behoefte is aan creatieve denkers, als antwoord op het failliet van het uitsluitend beheersmatige, rationele denken. Een periode waarin instrumenten of methodes om creatief te leren denken meer dan welkom zijn (Lutters & Potters, 2015). Desondanks heeft iedere praktijk eigen kenmerken.

Eerste fase

De eerste fase (die ongeveer samenvalt met het begin van mijn promotie-onderzoek) kenmerkt zich doordat ABL aansluit bij de 'biographical turn' in kunsteducatie, waarbij mensen op zoek zijn naar een plek om zich bezig te houden met belangrijke levensvragen (Gargard, 2018). ABL is een vorm van authentiek leren (Haanstra, 2001) en geeft een antwoord op de vraag naar de rol en betekenis van kunst, in een wereld die vraagt om authentieke en autonome creatieve denkers. Leren in deze fase beperkt zich niet meer tot formele vormen, maar is iets dat deel uitmaakt van het leven en dat je ook informeel kunt doen, op je eigen manier, met je eigen materiaal, op een zelfgekozen tijdstip. ABL begint nu ook buiten Nederland de aandacht te trekken (O'Donoghue, 2017).

Daarnaast is er in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw binnen kunsteducatie een groeiend besef voor het belang van een cultureel bewustzijn (Van Heusden, 2010). De dialoog met kunstwerken is een aanzet om het gebruik van de verbeelding te trainen. Verbeelding vestigt de aandacht op gebieden waar geen vaststaande antwoorden beschikbaar zijn. (Voogt & Pareja Roblin, 2010).

ABL sluit aan bij de vier culturele basisvaardigheden die Van Heusden (2010) benoemde – waarneming, verbeelding, conceptualisering en analyse – en werkt uiteindelijk door in het nieuwe CKV-programma voor havo/vwo (Copini, 2019).

Tweede fase

De tweede fase (die ongeveer samenvalt met het begin van mijn werkzaamheden bij ArtEZ) kenmerkt zich door een groeiende aandacht voor ABL binnen de artistieke praktijk, waardoor vooral constructief kritische vragen ontstaan. Bijvoorbeeld over het bereik van de methode die zich vooral lijkt toe te spitsen op de beeldende kunst. Oorspronkelijk bedoeld als een interdisciplinaire methode voor zowel beeldende kunst, muziek, podiumkunsten en literatuur, blijkt ABL in de praktijk het meest geëigend voor een dialoog met beeldende kunst binnen een museale context. De enige andere kunstvormen waarbij ABL succesvolle toepassing kent, zijn film en theater, beide net als beeldende kunst met een sterke visuele inslag.

Naarmate ABL meer mainstream wordt, wordt de aanpak ook gevoelig voor een gebruik dat niet altijd helemaal overeenkomt met de uitgangspunten. Op zoek naar nieuwe vormen van artistiek leren benutten mensen wel de fasen vragen en mogelijke werelden, maar lijken ze de tweede studieuze fase van sprekende objecten (close reading), die veel meer discipline vraagt van de kijker, gemakkelijker over te slaan, zeker als er minder vakkundige begeleiding is. De scholingsmogelijkheden vanuit het Art Based Learning Centrum zijn daarom belangrijk voor docenten, museumeducatoren en trainers die serieus gebruik willen maken van ABL.

Ten slotte zijn er praktische vragen, vooral de factor tijd blijkt soms een probleem. ABL is een uitgesproken vorm van slow learning, die zich moeilijk verhoudt tot een in mijn ogen gedateerd rooster waarbij een groep bezoekers (vaak in klassenverband) minder dan vijftig minuten heeft om zich te verdiepen in een kunstwerk. Veel vragen tijdens de trainingen hebben (in) direct te maken met klassenmanagement. Musea hebben de beste ervaringen met scholen die veel doen met projectonderwijs, omdat dat zich uitstekend leent voor ABL. Verder is de hoop gevestigd op toekomstige vormen van 'open onderwijs' als No School en Create Space, waarbij het museum als 'public educator' zijn eigen vormen aanbieden kan.

Derde fase

De derde fase (die ongeveer samenvalt met de oprichting van het Art Based Learning Centrum) kenmerkt zich door een levendige bloei van een werkwijze die is begonnen als een in hoofdzaak theoretische verkenning door mij binnen de kunst en humaniora. ABL wordt nu systematisch toegepast in de volle breedte van de kunst- en cultuureducatie (Kroeze & Holtes, 2018; Vesseur, 2018)

Deze dissimiatie blijkt onder meer uit de verwijzing naar ABL als relevante benadering van kunst kijken op talloze websites van kenniscentra (zoals LKCA en Erfgoed Gelderland), musea (zoals Museum Jan Cunen) en opleidings- en trainingscentra (zoals CultuurCollege en Collectie de Groen).

De systematische toepassingen stimuleren we vanuit het Art Based Learning Centrum in Arnhem en het Museum Jan Cunen in Oss. Inmiddels is er een landelijke dekking en worden professionals opgeleid in verschillende sectoren. De professionele toepassing wordt in mei 2020 verder ondersteund met een handboek voor het hoger onderwijs en voor professionals die het creatieve denken en handelen willen stimuleren.

De toepassing van ABL binnen digitale leeromgevingen wordt op dit moment in samenwerking met de University of California, Universiteit van Amsterdam, de Vrije Universiteit (AMC), de Radboud Universiteit, de Universiteit Twente (Narratieve Psychologie), ArtEZ en Windesheim voorbereid. Door deze samenwerking met universiteiten kunnen we ook meer aandacht besteden aan onderzoek naar de impact van ABL in een samenleving die vraagt om creatieve denkers. Zo hopen we empirische gegevens te verzamelen om daarmee de theorie en de praktijk van ABL naar een volgend plan te brengen.

Op het mini-symposium *Alice in Wonderland: over het denken in mogelijke werelden*, (27 juni 2019) is ruim tien jaar na mijn eerste publicatie over ABL (Lutters, 2006) en zelfs twintig jaar na mijn eerste nog onbewuste vinger-oefening (Lutters, 1999), de Engelse uitgave van mijn proefschrift uit 2012 gepresenteerd plus een Engelstalige box met drie delen *Studies in Art Based Learning* (Lutters, 2019a, 2019b). Voor mij persoonlijk een mijlpaal, maar vooral ook een nieuwe stap naar verdere groei en bloei van ABL, samen met universiteiten, innovatieve musea en creatieve industrie, passend in de tijd waarin wij leven.

Jeroen Lutters is lector kunst- en cultuureducatie bij ArtEZ University of the Arts, Honorary Professor bij Windesheim Hogeschool, Visiting Professor bij No School, Visiting Fellow bij de University of California (UCHRI), Visiting Researcher bij de Universiteit van Amsterdam (ASCA) en gastcurator bij Museum Jan Cunen.
E J.Lutters@ArtEZ.nl

Literatuur

- Bal, M. (1990). *Verfen verderf: Lezen in Rembrandt*. Amsterdam: Prometheus.
- Bal, M. (2002). *Traveling concepts in the humanities. A rough guide*. Toronto: University of Toronto Press.
- Baldacchino, J. (2012). *Art's way out: Exit pedagogy and the cultural condition*. Rotterdam: Sense Publishers.
- Benjamin, W. (2017). *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid en andere essays*. Amsterdam: Boom.
- Biesta, G. (2017). *Letting art teach: Art education after Joseph Beuys*. Arnhem: ArtEZ Press.
- Bollas, C. (1987). *The shadow of the object: Psycho-analysis of the unthought known*. New York, NY: Columbia University Press.
- Copini, E. (2019). *Tussen willen en weten. Cultuur, cultuuronderwijs en de ontwikkeling van metacognitie in de adolescentie*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2004). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. London/New York, NY: Continuum.
- Dijkstra, S. (2018). Art Based Learning stimuleert creatief denken. In K. Hulleman, C. Dirkse, & M. van de Wetering (Eds.), *CKV Gids 2018-2019* (pp. 11-13). Barneveld: Insite Media.
- Gargard, C. (2018, 4 oktober). Hoe kunst ons kan helpen om onszelf te verstaan. *NRC*.
- Haanstra, F. (2001). *De Hollandse Schoolkunst. Mogelijkheden en beperkingen van authentieke kunsteducatie*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland. Inaugurale rede Universiteit Utrecht.
- Jansen, H. (2011). *De leraar als koelie. Over leven en doodgaan binnen het onderwijs of overleven en doodgaan binnen het onderwijs*. Utrecht: Uitgeverij Agiel.
- Johnston, J. (2018). 'Critical visual arts education'. *A pedagogy of conflict. Transformation in search of the 'Moral imagination'*. Doctoral thesis University of Sunderland.
- Kroeze, Y. & Holtes, J. (2018). *Voorbij de kunst*. Groningen: Uitgeverij Palmslag.
- Lutters, J. (1999). *Het verloren paradijs van de adolescent*. Zeist: Indigo.
- Lutters, J. (2006). *Adolescentie in fictie: Caravaggio's verbeelding van de adolescent*. Utrecht: Uitgeverij Agiel.
- Lutters, J. (2009). *De poëtische taal van de adolescent: over de schoonheid van het anders-zijn*. Antwerpen: Garant Uitgevers.
- Lutters, J. (2012). *In de schaduw van het kunstwerk: art-based learning in praktijk*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Lutters, J. (2013). *University 21: Creativiteit als noodzaak*. Zwolle: Windesheim Press. Lectorale rede Lectoraat Didactiek en Inhoud van de Kunstvakken.
- Lutters, J. (2015a). *Meesterschap in de 21e eeuw. A21: een hedendaagse scholingsweg aan de kunsten*. Arnhem: ArtEZ Press. Lectorale rede Lectoraat kunst- en cultuureducatie.
- Lutters, J. (2015b). Research-based art. Een nieuwe grondslag voor de opleiding tot artist educator. *Cultuur+Educatie*, 15(43), 63-70.
- Lutters, J. (2015c). *Sprekende objecten*. Arnhem: ArtEZ Press.

Lutters, J. (2017). *Ena (naakt op een trap)*. Arnhem: ArtEZ Press.

Lutters, J. (2018a). *Cy Twombly's Quattro Stagioni*. Arnhem: ArtEZ Press.

Lutters, J. (2018b). *The trade of the teacher: Visual thinking with Mieke Bal*. Amsterdam: Valiz.

Lutters, J. (2018c). Uitgeleide. In *Next Move Lab. De dansdocent in 2025*. Arnhem: ArtEZ Press.

Lutters, J. (2019a). *Box Studies in Art Based Learning*. Arnhem: ArtEZ Press.

Lutters, J. (2019b). *In the shadow of the art work: Art Based Learning in practice*. Amsterdam: Valiz.

Lyotard, J-F. (1979/2003). *Het post-moderne uitgelegd aan onze kinderen*. Kampen: Agora.

O Donoghue, D. (2017). *When contemporary arts educates: Reading Nan Goldin's The ballad of sexual dependency*. <http://artsineducation.ie/wp-content/uploads/When-Contemporary-Art-Educates-FINAL.pdf>

Ouwekerk, G. (2018, 11 december). Antwoorden uit het museum. *De Telegraaf*.

Rass, A. (2015). *Art Based Learning. Verrassende ervaringen van cultuur-profiescholen*. <http://kernvakckv.nl/handige-sites-en-publicatie/artikelart-basedlearning.pdf>

Spivak, G. (2012). *An aesthetic education in the era of globalization*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Ter Beek, M. (2014). *Creërend ontwerpen: een onderzoek naar het ontwerp-proces van het Teachers College*. Zwolle: Hogeschool Windesheim, Lectoraat Didactiek en Inhoud van de Kunstvakken.

Van Heusden, B. (2010). *Cultuur in de Spiegel. Naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Vesseur, E. (2018). Teveel denken kan verwondering in de weg zitten. *Zuurstof & Tegenwind, (Verwondering)*, 32-33.

Voogt, J., & Pareja Roblin, N. P. (2010). *21 st century skills: discussienota*. Enschede: Universiteit Twente.

Wienk, J. (2016). Being a human being and how art can help. *Visual Inquiry*, 5(1), 99-102.

Wienk, J. (2017). The arts contribution to the process of 'coming into the world'. In G. Barton, & M. Baguley, *The Palgrave handbook of global arts education* (pp. 275-284). London: Palgrave Macmillan.